

KÜLTÜR VE İNANÇ TURİZMİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'NİN DOĞUSUNDA YAHUDİ KÜLTÜREL MİRASI

Süleyman ŞANLI*

ÖZ

Anadolu'da yüzyıllarca İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik dinine inananlar bir arada yaşamış ve kültürel mirasımıza ait eserler bırakmışlardır. Çok sayıda cami, kilise, sinagog, kale ve tapınak gibi kutsal mekâna ev sahipliği yapan Anadolu, bir bakıma kültürlerin buluşma noktası olmuştur. Türkiye kültür ve inanç turizmi açısından zengin bir mirasa sahiptir, Yahudilik de kültürel miras değeri olan söz konusu dinler arasındadır. Bu çalışmada, bir zamanlar günümüz Türkiye'sinin doğu bölgesinde (Diyarbakır, Çermik, Urfa, Siverek, Mardin, Nusaybin, Van, Başkale ve Gaziantep) yaşamış ve bugün İsrail'e göç etmiş olan kayda değer sayıdaki Yahudi topluluğun kültürel miras değeri taşıyan eserlerini ortaya çıkarmak, yaşadıkları yerlerde izlerini sürerek zaman içinde çok çeşitli inançları barındırmış bölgenin zengin kültürel mirasına katkı sunmak hedeflenmektedir. Çalışmanın verileri nitel olarak, alanyazın taraması, sözlü tarih çalışması ve bölgeye yapılan antropolojik bir saha ziyareti ile elde edilmiştir. Çalışma sonucunda bölgede Yahudi kültürel mirası kapsamında kültür varlıklarının olduğu tespit edilmiş ve turizm potansiyeli yüksek olan bu mirasın değerlendirilmesine yönelik öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yahudi mirası, Kültürel miras, Kültür turizmi, İnanç turizmi, Doğu.

JEWISH CULTURAL HERITAGE IN EASTERN TÜRKİYE WITHIN THE FRAMEWORK OF FAITH-BASED AND CULTURAL TOURISM

ABSTRACT

Throughout the centuries, followers of Islam, Christianity, and Judaism have coexisted in Anatolia, leaving behind a wealth of cultural heritage. Anatolia, adorned with sacred sites such as mosques, churches, synagogues, castles, and temples, has served as a crossroads of diverse cultures. Türkiye boasts a rich tapestry of cultural and religious heritage, with Judaism holding significant importance in this regard. This research aims to unearth the relics of numerous Jewish communities that once thrived in the eastern regions of present-day Türkiye (Diyarbakır, Çermik, Urfa, Siverek, Mardin, Nusaybin, Van, Başkale, and Gaziantep) and have since migrated to Israel. By tracing their footsteps in the areas they inhabited, the study seeks to enrich the region's already diverse cultural heritage, which has been a melting pot of beliefs over time. The study gathered qualitative data through a comprehensive literature review, oral history exploration, and on-site anthropological research. The findings revealed the existence of cultural assets under the purview of Jewish cultural heritage in the region, accompanied by suggestions for leveraging this heritage's significant tourism potential.

Key Words: Jewish heritage, Cultural heritage, Cultural tourism, Faith tourism, East.

Giriş: Tarihsel Arka Plan

Türkiye Yahudileri üzerine çalışan araştırmacı ve yazarlar, çalışmalarında genellikle doğudaki Yahudi topluluklarına çok az yer vermişlerdir. Ağırlıklı olarak Osmanlı Yahudileri, batı bölgelerinde yaşayan İstanbul Yahudileri, İzmir ya da Trakya'daki (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ) Yahudiler ile ilgili çalışmalar yürütmüşlerdir (Lewis, 1984; Shmuelevitz, 1984; Levy, 1994; Landau, 1993; Shaw, 1991). Oysa Yahudiler İspanya'dan gönderilmeden önce de Anadolu coğrafyasında yüzyıllardan beridir yaşamaktadırlar. Bizans dönemi, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet döneminde Yahudilerin Anadolu'daki varlıkları bilinmektedir.

Gönderilme Tarihi: 16.01.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü, Mardin;
ORCID: [0000-0002-3826-201X](https://orcid.org/0000-0002-3826-201X), E-Posta: suleymansanli@artuklu.edu.tr

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarına bakıldığında Mezopotamya, Balkanlar ve Anadolu'da Yahudilerin varlıklarına dair izler bulunabilmektedir. Bunlardan ilki, Romalı Yahudiler olarak bilinen Romaniot Yahudileri'dir. Romaniot Yahudileri, Rumca konuşup gelenek ve kültürlerini Bizans Dönemi'nden beri devam ettirmektedirler. Bir başka Yahudi topluluğu ise Almanca-İbranice karışımı bir dil kullanan Aşkenaz Yahudileri'dir. Bir diğer Yahudi topluluk ise farklı dini ritüel ve tören pratikleri olan İtalyan Yahudileri'dir.

Sefarad Yahudileri İspanya'dan gönderildikten sonra Osmanlı Devleti tarafından kabul edilerek bu topraklara yerleştirilmişlerdir. Osmanlı Devleti hem Sefarad Yahudileri hem de diğer Yahudi toplulukları için 15. - 16. ve 17. yüzyıllarda yerleşim bakımından merkezî bir konuma sahiptir. Sefarad Yahudileri, Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi toplulukları arasında belki de nüfuslarının da fazla olmasının etkisiyle zamanla nüfuslarını arttırmaya başlamışlardır. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Sefarad Yahudileri diğer Yahudi topluluklarından daha baskın hale gelmiş ve üstün bir duruma gelecek kadar da güç sahibi olmuşlardır (Ortaylı, 1994; Lewis, 1984; Levy, 1994; Shaw, 1991; Shmuelevitz, 1984; Braude, 1982).

Osmanlı Yahudileri ile ilgili çalışmalara bakıldığında araştırmacıların daha ziyade yukarıda sözü edilen Yahudi topluluklarına odaklandıkları görülmektedir. Yazılı kaynakların kısıtlı olması Doğu Yahudileri ile ilgili araştırmalarda en büyük eksiklik olarak kabul edilebilir.

Tablo 1. Osmanlı Tebaası Doğu Yahudileri 1883-1914

Bölge	Yıl	Yahudiler
Diyarbakir Vilayeti (Mardin, Siverek Viranşehir dahil)	1883	1,051
	1908	1,165
	1914	2,008
Van	1883	?
	1908	?
	1914	1,383
Urfa (Birecik, Rakka, Hawran dahil)	1883	?
	1908	?
	1914	865
Halep Vilayeti (Halep, Antep, Antakya, İskenderun, Kilis)	1883	9,913
	1908	11,664
	1914	12,193

Kaynak: Stanford, J. Shaw (1991). *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Londra: Macmillan Yayınları, s. 272-285.

Kültür ve İnanç Turizmi Bağlamında Türkiye'nin Doğusunda Yahudi Kültürel Mirası

Abraham Galante (1937) yayımladığı *Historie des Juifs de Turquie* (Türkiye Yahudileri Tarihi) başlıklı dokuz ciltten oluşan eserinde Anadolu coğrafyasında yaşamış neredeyse bütün Yahudi topluluklarına dair bilgiler vermektedir. Araştırmamıza konu olan Doğu Yahudi toplulukları bu eserdeki bilgilerden yola çıkılarak incelenmektedir. Gaziantep, Şanlıurfa, Siverek, Diyarbakır/Çermik, Mardin/Nusaybin, Cizre, Van/Başkale ve Hakkâri/Yüksekova'da yaşamış Yahudi topluluklarının günümüze kadar gelen izlerini bulmak mümkündür.

Tablo 2. Bir Zamanlar Anadolu'da Yaşamış Yahudi Toplulukları

Yer Adı	Yer Adı	Yer Adı	Yer Adı
Antalya	Diyarbakır	Kayseri (Cesarea)	Parsa
Adana	Dinar	Kefken	Salihli
Adapazarı	Cizre	Kemalpaşa	Samsun
Afyonkarahisar	Düzce	Kemer	Sandıklı
Akhisar	Ödemiş	Kilis	Sarte
Aydın	Edremit	Kırkağaç	Selçuk (Efes)
Alanya	Eğir	Konya	Şemdinli
Alaşehir	Eregli	Köyceğiz	Sinop
Amasya	Eskişehir	Kuşadası(Skalanova)	Siverek
Ankara	Ezine	Kütahya	Sivrihisar (Eskişehir District)
Arnavutköy	Fethiye	Lasaki	Sivrihisar (İzmir District)
Asım Kale	Finike	Lilise Köyü	Söke
Bafra	Foça	Manisa (Magnesie/a)	Soma
Baimaritsh	Gaziantep	Maraş	Tarsus
Balat	Gemlik	Mardin	Tire
Balıkesir	Gönen	Menemen	Tokat
Bandırma	Gördes	Marmaris	Trabzon
Başkale	Gümüşlü	Mersin	Çanakkale (Dardanalle)
Bayındır	İnegöl	Milas	Çermik
Bilecik	İzmit	Mudanya	Tshesme
Bergama	İznik	Muğla	Çölemerik
Biga	Kandıra	Mustafa Kemal Paşa	Urfa

Birecik	Karaburun	Nazilli	Urla
Bozdoğan	Karacabey	Nizip	Uşak
Bursa	Karacasu	Nusaybin	Van
Denizli	Kasaba (Tur-gutlu)	Or-Yehuda Çiftliği (Akhisar/Ma-nisa)	Zonguldak

Doğu Yahudileri, batıda yaşayan Yahudiler ile karşılaştırıldığında, önceleri Osmanlı Devleti'nin daha sonra Türkiye'nin doğusunda yaşayan diğer gayrimüslim dinî azınlık grupları arasındaki en küçük topluluklardan birini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin tüm bölgelerinde yaşayan Yahudilerin dinî durumu ve koşulları göz önünde bulundurulduğunda doğuda yaşayan Yahudilerin batıdaki Yahudiler ile aynı konum ve durumda olmadıkları görülmektedir. Kent, kasaba ve kırsal bölgeler arasında ekonomik ve sosyal özellikler açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Musul, Halep, Edirne, İstanbul, Bursa, Diyarbakır, Mardin ve Selanik'i aynı ölçüde ve eşit olarak ele almak mümkün görünmemektedir (Shmuelevitz, 1984:29). Doğu bölgelerinde yaşayan Yahudilerin hepsi kentlerde yaşamamışlardır. Çok az bir kısmı kentlerde yaşamış iken az bir kısmı da kırsal kesimlerde hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Kentte olan ve Kentli diye ifade edebileceğimiz Doğu Yahudi toplulukları yerli halk arasında genellikle Yahudi Mahallesi diye adlandırılan kendi mahallelerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Schroeter, 1994:285). Yahudi topluluklarının yaşadıkları yerlerdeki sosyal ve kültürel hayat, genellikle Yahudi Mahalle'sinin etrafında gelişmiştir. Her topluluğun kendi sinagogu, törenlere öncülük eden ve toplumda saygın bir yeri olan Hahamı, *midraş* denilen ilkokulları ve defnedildikleri mezarlıkları bulunmaktadır. Kent merkezlerindeki Yahudiler ile kıyaslandığında kırsal kesimde yaşayan Yahudi toplulukları daha düşük bir nüfusa sahiptirler. Çok az sayıdaki ailelerden ve çoğunlukla yakın akrabalarından oluşmaktadır. Bununla birlikte kırsal kesimde yaşayan Yahudi topluluklarının toplumsal, kültürel hayatı ile dinî örgütlenme ve yaşam tarzları bakımından batıdakilere nazaran daha çok zorlanmışlardır. Zaman zaman, topluluğa dini açıdan rehberlik edecek din adamı eksikliği yaşanabilmektedir ve Yahudiler çoğu zaman Yahudi dini eğitimi almakta zorluklarla karşılaşmışlardır. Yahudilik dininin şartlarına göre hayvan kesimi ve et ihtiyacı için çoğu zaman diğer bölgelerden bu konuda yetkili din adamlarına ihtiyaç duyulmakta ve yetkili birisinin gelmesi beklenmektedir. Kentte yaşayan Yahudiler için sinagog yaşamlarının merkezinde yer almaktadır. Sinagoglar sadece dinî tören ve dualar için değil, eğitim, sosyal deneyim ve Yahudi topluluğunun çocukları için de bir nevi okul vazifesi görmektedir (Şanlı, 2018a).

Göç olgusu, toplumsal varoluşun tüm katmanlarını etkileyen ve zamanla kendi içsel dinamiklerini oluşturan çok boyutlu bir süreçtir. İnsanların kendi ülkelerinden ayrılarak başka bir coğrafyada yaşam kurma kararları, tek bir nedene indirgenemeyecek kadar karmaşıktır; bu kararlar, ekonomik, siyasal, kültürel ve kişisel etkenlerin iç içe geçtiği bir bağlamda şekillenir (Castle ve Miller, 2008: 30-39). Zorunlu veya gönüllü olarak insanların tarih boyunca maruz kaldıkları göç, evrensel ve sosyal bir olgudur. Göç olgusu, göçe maruz kalanlar bakımından insanların sadece bir yerden başka bir yere fiziksel bir taşınma hareketinden ibaret olmayıp aynı zamanda, ekonomik, kültürel, sosyal daha da ötesi psikolojik ve duygusal dönüşüm ve değişiklikleri de beraberinde getirmektedir.

Özetle, göç eden bireylerin hayatları ve yaşam biçimleri göç ettikten sonra eskisi gibi olmayıp tamamen değişmektedir. Hiçbir insan, hiçbir topluluk veya halk yıllarca yaşadığı toprakları bırakıp farklı bir yere gitmek istemez. Dolayısıyla bütün göçlerin itici ve çekici etkenler tarafından motive edildiği görülmektedir. Bu araştırmada ele alınan Yahudi topluluklarının gönüllü veya zorunlu olarak hepsinin bir göç etme sebebi ve bir göç hikâyesi vardır. Türkiye'nin doğusundaki Yahudilerin hemen hepsi göç ettiğinden bilindiği kadarıyla günümüzde bölgede Yahudiler yaşamamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra doğuda yaşayan Yahudilerin 1927-1965 yılları arasındaki nüfus istatistiklerine ait veriler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 3. Yahudilerin 1927-1965 Yılları Arasındaki Nüfus İstatistikleri

Vilayetler	Nüfus Sayımı				
	1927	1945	1955	1960	1965
Gaziantep	742	327	151	141	152
Diyarbakır	392	441	21	12	34
Hakkâri	43	34	2	1	0
Mardin	490	17	7	12	9
Urfa	318	234	11	2	14
Van	129	132	76	9	91
Toplam	2,114	1,185	268	177	300

Kaynak: 1927. Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, '28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri: Türkiye Nüfusu' İstatistik Yıllığı / Annuaire Statistique IV (1930-31), İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatından, sayı 14, s. 61-62, (Ankara 1931).

1945. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye İstatistik Yıllığı / Annuaire Statistique de Turquie, cilt 18, no: 328, s. 46 (Ankara, 1950).

1955. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (Republic of Turkey, Prime Ministry, General Statistical Office), 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu, (23 October 1955 Census of Population: Population of Turkey), (Ankara, 1961).

1960. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu (Republic of Turkey, Prime Ministry, State Institute of Statistics, Census of Population, 23 October 1960 Population of Turkey) (Ankara 1965).

1965. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu (Republic of Turkey, Prime Ministry, State Institute of Statistics, Census of Population, 23 October 1965 Population of Turkey) (Ankara 1970).

Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemleri çerçevesinde yürütülmüş olup, araştırma sürecinde etnografik yaklaşım, katılımcı gözlem, derinlemesine mülakat ve sözlü tarih tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu yöntemler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Yahudi kültürel mirasını hem tarihsel hem de antropolojik açıdan anlamak için uygun görülmüştür. Araştırmanın temel saha çalışması, 2011-2012 yılları arasında İsrail'de gerçekleştirilmiştir. Çünkü günümüzde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Yahudi topluluklarının tamamı göç etmiş durumdadır. Bu nedenle, çalışmanın birincil verileri, İsrail'e göç etmiş Yahudilerle yapılan etnografik görüşmeler aracılığıyla toplanmıştır.

Katılımcı gözlem tekniği, göç eden Yahudi bireylerin günlük yaşam pratiklerini gözlemlemeyi; etnografik derinlemesine mülakatlar, bireylerin belleğinde kalan toplumsal ve kültürel unsurları, mekânsal hafızayı ve dini ritüellere dair anlatıları ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Mülakatlar, aynı zamanda sözlü tarih yöntemi bağlamında değerlendirilmiştir; bu sayede yazılı kaynaklarda bulunmayan pek çok değerli bilgiye ulaşılmıştır. Anlatılar, hem bireysel hafıza hem de kolektif bellek çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Araştırmanın örneklemini, Abraham Galante'nin *Historie des Juifs de Turquie* (1937) adlı eserindeki Doğu Yahudi yerleşimlerine dair bilgiler temel alınarak oluşturulmuştur. Bu kapsamda, Gaziantep, Şanlıurfa, Siverek, Diyarbakır, Çermik, Mardin, Nusaybin, Cizre, Van, Başkale, Hakkâri ve Yüksekova gibi yerleşimlerde yaşamış Yahudi topluluklarının izleri sürülmüştür. Görüşmeler, bu topluluklardan gelen kişilerle gerçekleştirilmiştir.

Araştırmacının sahadaki konumu, hem kolaylaştırıcı hem de sınırlayıcı roller oynamıştır. Akademik kimlik, anlatıcıların güven duygusunu artırmış; ancak geçmişin politik, dini ve kimliksel hassasiyetleri nedeniyle bazı anlatıcılar temkinli davranmıştır. Özellikle ileri yaşta olan katılımcıların belleğinde kalan bilgilerin parçalı ve yorumlanmaya açık olması, verilerin analiz sürecinde dikkatli bir bağlamsallaştırmayı gerekli kılmıştır. Sahanın kültürel ve tarihsel yükü, anlatıcıların anlatı biçimlerini şekillendirmiştir. Bu nedenle elde edilen veriler, sadece tarihsel bir veri olarak değil, aynı zamanda hafızanın, aidiyetin ve kültürel aktarımın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bilgiler, makalenin hem bulgular hem de tartışma bölümlerine yön verici niteliktedir.

Kültür, Kültürel Miras ve Kültür Turizmi

Kültür kavramını değerlendirmek gerektiğinde, "kültürü" tanımlamanın kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü sosyal bilimciler belli bir tanım üzerinde uzlaşmamaktadır. Amerikalı antropologlar tarafından kültür tanımına dair hazırlanan bir eserde kültür kavramının 164 farklı tanımı derlenmiştir (Kroeber ve Kluckhohn, 1952). Güvenç (1994), kültürü ifade etmek ve tanımlamanın kolay olmadığını söyleyerek kültürü daha iyi anlamak için çalışmak gerektiğini belirtir. Bu güçlüğün altında kültür sözcüğünün çok anlamlı bir yapıya sahip olma ihtimalinden kaynaklanabileceğini ifade eder. Dolayısıyla kültürün çok geniş bir kapsama sahip olduğu ve çok anlamı içerebilen bir kavram olduğu görülebilir. Çalışma konumuzla bağlantılı olabilecek kültür tanımlarını belirtmek gerekirse, Linton (1945), "Kültür bir toplumun hayat biçimidir" der. Sumner ve Keller (1927), "İnsanların içinde bulunduğu yaşam koşullarına uyumlarının toplamı, onların kültürüdür" şeklinde tanımlamaktadır.

Kültür bir başka tanımlamada, “Bir önceki kuşaktan devralınan ya da karşılıklı ilişki ve etkileşimler sonucu oluşturulan, geliştirilen ve aktarılan tüm ekonomik, dinsel, siyasal, sosyal kurumları; sanat, dil, felsefe, töre, yöntem ve işlevleri, inanç, tutum ve idealleri içeren, maddi ve manevi değerler toplamından oluşan karmaşık bir bütün” olarak ifade edilmektedir (Küçükahmet vd. 2000). Evet, kültür bir bütündür, ancak çeşitli kaynaklarda bu kavramı daha iyi anlatabilmek için kültürün biri maddi diğeri manevi olan iki yönünün bulunduğu ifade edilmektedir. Kültürün maddi yönü içinde kullanılan, sahip olunan, kap, kaçak, yemek çeşitleri, han ve hamam gibi yapılar, halı, kilim, seccade gibi eşyalar vb. manevi yönü içinde ise inançlar, değerler, töreler vb. sayılmaktadır. Sosyoloji alanyazınında maddi kültür teknoloji; manevi kültür ise değerler kültürü olarak geçmektedir (Küçükahmet vd. 2000).

Taylor'un (2004) ünlü kültür tanımı; “Kültür veya uygarlık, bir toplumun üyesi olarak, insanın edindiği bilgi, inanç, ahlak, yasalar, adetler ve diğer beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütündür” diye tanımlamaktadır. Geertz'e (2010), göre kültür “tarihsel olarak taşınan ve sembollerle somutlaşan anlamlar örüntüsüne, insanların hayat hakkındaki ve hayata karşı tutumları hakkındaki bilgilerini ileterek, sürdürerek ve geliştirerek sembolik formlarla ifade ettikleri tevarüs edilmiş bir kavramlar sistemine işaret etmektedir.” ifadesini kullanmaktadır.

Kültürel miras ise kendine has benzer ve farklı özelliklere sahiptir. Toplumların ürettiği, değiştirerek geliştirdiği kültürel varlıklar nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar ulaşma imkânı bulmuştur. Nesille ulaşan kültürel varlıklar miras niteliğine sahiptir (Gündüz, 2016). Howard mirası, “birinin korumak, toplamak ve gelecek nesillere aktarmak istediği herhangi bir şey” olarak ifade etmiştir (Genç, 2020). TDK ise mirası; “bir neslin kendinden sonraki nesle bıraktığı şey” olarak ifade etmektedir (TDK, 2020).

Bir başka tanımında kültürel miras, “insanın yaşadığı tüm zamanlar boyunca oluşturduğu, biriktirdiği; geliştirerek, yeni sentezlerle zenginleştirdiği ve sürekliliğini sağlayarak kendinden sonraki nesillere aktardığı tüm bilgi, inanç ve davranışlar bütünü ile bu bütünün parçası olan nesnelere” olarak tanımlanmıştır (Gümüşçü, 2018).

Her kuşağın geçmişini daha iyi öğrenmesini sağlamak kültürel mirasın sürekliliği ile mümkün olabilmektedir. “Kültürel miras; arkeolojik değerler, binalar ya da bina kalıntıları; camiler, kiliseler, şatolar, özelliği olan evler; beldeler, insanın veya insan ile birlikte doğanın beraber ortaya çıkardığı işler; tarihi yerler, mitolojik, dini ya da siyasi olayların geçtiği mekanları, kısacası geçmiş dönemlerin izlerini taşıyan tüm yapılar, kalıntılar, harabeleri ifade eder” (Kozak vd., 2020). Kozak tanımında kültürel mirasın somut yönüne ve doğal mirasa vurgu yapmaktadır (Coşkun, 2021; Kozak vd., 2020).

Kültür varlıkları, diğer varlıklardan ayırt edilirken birtakım özellikler göz önünde bulundurulmaktadır. Kültürel varlıklar farklı değerleri olanları bünyesinde barındırmasıyla anlam ve önem kazanmaktadır. Bu değerler, geçmişi uzun yıllara dayanan tarihsel, özgün, mimarî, kimlik, hatıra, sanat, teknik, mitolojik, ekonomik ve belge değerleridir (Madran, 2007). Günümüzde kültürel miras olarak ifade edilen kültür varlıkları kavramı alanyazınında iki kısım olarak sınıflandırılmıştır. Somut olan ve somut olmayan kültür varlıkları ile Taşınır ve taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları olmak üzere iki biçimde sınıflandırılmaktadır (Özdamar, 2011).

Kültür varlıkları, *somut olan kültür varlıkları* ve *somut olmayan kültür varlıkları* olarak kültürel miras değeri taşımaktadır. Kültürel mirası oluşturan somut kültürel miras varlıkları, mimari eser ve yapılar, tarihi yerler ve anıt gibi eserlerden oluşan aynı zamanda geleceğe de aktarılacak olan eserlerdir. Ayrıca doğal güzellikler de somut kültürel miras kapsamında değerlendirilmektedir. Kısaca toplumların dokunabilir kültürü somut kültürel miras olarak ifade edilebilir. Kültürel miras değeri taşıyan eserlerin somut değerlerinin yok olmaması için kütüphane, müze ve galeri gibi yerler büyük önem taşımaktadır (Demiroğlu, 2006). Somut olmayan kültür varlıkları ise, mimari yapı, anıt ve heykeller gibi somut değerlerle ifade edilmeyen ancak toplumu var eden değerlerdir. Folklorla ait özellikler, gelenekler, âdetler, masallar, hikâyeler, inanışlar, dil, dans, müzik, eğlence vb. değerler kuşaktan kuşağa aktarılan somut olmayan kültürel miraslardır. Sözü edilen bu miraslara sahip çıkılması ve korunması toplumların sürekliliği için önemli bir durum teşkil etmektedir.

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), somut olan ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasını vurgulayarak bu konuda birçok çalışma gerçekleştirmektedir. 1972 yılında UNESCO genel konferansında imzalanan sözleşme doğal ve kültürel mirasın korunmasıyla ilgili çalışmaları içermektedir. 2003 UNESCO genel kurulunda yapılan sözleşmeyle somut olmayan kültürel miras ise koruma altına alınmıştır (UNESCO, 2003; Can, 2009). Kültür turizmi, yalnızca eğitsel ya da akademik bir alan olmanın ötesinde, çevresel ve toplumsal uyumu gözetilen sürdürülebilir bir gelişme modeli olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, kültürel miras unsurlarının bilimsel yöntemlerle incelenmesi, belgelenmesi ve özgünlüğüne zarar vermeden restore edilmesi koşuluyla, ülkeler açısından önemli faydalar sağlamaktadır. Söz konusu süreçte UNESCO başta olmak üzere, uluslararası akreditasyona sahip sivil toplum kuruluşlarının rolü belirleyicidir (Korka, 2022; Dabanlı&Şimşek, 2023: 89-106). Nitekim kültür turizmi, yalnızca sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle değil, aynı zamanda kültürel diplomasi yoluyla uluslararası ilişkilerin güçlendirilmesi açısından da stratejik bir değere sahiptir (Alghazawi vd., 2015; Haddad vd., 2021; Dabanlı&Şimşek, 2023: 89-106).

Hem Doğu hem de Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kültürel miras açısından uygarlığın ilk zamanlarından beri dünya tarihi açısından önemli kültür varlıklarını barındırmaktadır. Sümer, Akad, Asur, Babil, Mitanni, Hurri, Urartu, Med, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu, Memluk, Eyyübi v.b ve Osmanlı medeniyetlerine ait kültürel varlıklar bunların başlıcalarını oluşturmaktadır. Mezopotamya'nın Bereketli/Verimli Hilal Bölgesi'nin bir kısmını oluşturması, Hasankeyf, Mardin gibi şehirlerin Orta Çağ Kent yapısının özelliklerine sahip olması, Göbeklitepe gibi çalışmaları süren önemli arkeolojik kazıların varlığı bölge de birçok bilinmeyen ortaya çıkararak uygarlık tarihine ışık tutmaktadır. Bununla birlikte Gaziantep'te Sinagog (Havra), Van'da Ahtamar (Akdamar) Kilisesi, Diyarbakır'da Zerzevan Kalesindeki Mithras Tapınağı, Mardin'de önceleri Güneş tapınağı olarak kullanılan günümüzde Manastır halini alan Deyru'l-Zafaran (Dairo d-Mor Hananyo) gibi bölgenin diğer birçok ilinde bulunan eski tapınakların, farklı dinlere ait yapıların ve bazı anıtsal heykellerin günümüze kadar gelmesi de bölgeyi kültür ve inanç turizmi açısından cazip kılmaktadır.

Küreselleşme ve savaşlardan dolayı kültürel miras eserlerinin çoğu kaybolma ve yıkılma tehlikesine maruz kalmaktadır. Dolayısıyla kültürel mirasa sahip çıkmak geçmişin silinmesini önleyip yaşamı korumak demektir. Tehlike altında olan kültürel mirasın korunmasının en iyi yolu "*kitlesel sahiplenme*" dir (Şahin ve Güner, 2006; Coşkun, 2021). Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kültür mirasının korunması, Somut-somut olmayan kültüre ve ortak mirasa sahip

çıkılması, sözü edilen Yahudi mirasına ait kültür varlıklarının günümüze kadar gelmesinde etkili olmuştur.

Turizm çeşitleri içinde *kültür turizmi*, turizmin en hızlı gelişen alanlarından biri olduğu ifade edilebilir. Özellikle Avrupa'da Mısır tarihi ve medeniyetine duyulan yaygın ilgi ve merak, Avrupalılar tarafından 19. yüzyılda bu bölgeye yapılan kültür turlarını arttırmıştır. *Kültür turizminin* temelinde turistlerin farklı kültürler görme, otantik, değişik ve ilginç yerlere seyahat etme taleplerinin artması yatmaktadır. Bu bağlamda turistler seyahat süreleri boyunca farklı kültürleri keşfetme arzusu hissettiklerinden, Kültür turizmi daha da rağbet görerek gelişim göstermiştir (Wang vd., 2006). Bu doğrultuda aslında düşünüldüğü gibi turizm kavramı deniz, kum ve güneşten ibaret olmayıp merak ve öğrenme güdüsüyle yapılan, bilinmeyi bilme ve görülme-yeni görmeye yönelik yapılan kültür turları olarak ifade edilebilir (Genim 2002).

Dünya Turizm Örgütü, yapılan seyahatlerin % 37'sinin kültür turizmi içinde gerçekleştirilen seyahatler olduğunu ve kültür turizmine olan talebin her sene % 15 civarında artacağını da öngörmektedir (Mckercher ve Cros, 2002; Uygur ve Baykan, 2007). 1990'lı yıllar ile karşılaştırıldığında günümüzde Kültür turizmine katılanların sayısı iki kat artmıştır. Yapılan bir diğer araştırmaya göre gezilerin düzenlenmesinde en önemli motivasyon nedir sorusuna 1980 yılındaki araştırmada kişilerin %48'i, 1990 yılındaki araştırmada ise kişilerin %88'i kültür olarak cevap vermişlerdir (Silberberg, 1995).

Çok kültürlü, çok dinli ve özgün kültürel varlıklar Türkiye'yi diğer ülkelere nazaran daha avantajlı kılmaktadır. Anadolu, tarihsel olarak binlerce yıllık geçmişi ile eski bir yerleşim yeri olarak varlığını hâlâ korumaktadır. Hem kültür hem doğal güzellik bakımından sadece Marmara, Ege ve Akdeniz bölgeleri ile değil Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri de zengin bölgelerimiz arasındadır (Çakır, 1999).

Türkiye'de kültür turizmi kapsamında gelişen ürünler iki grupta değerlendirilebilir. Birincisi, doğrudan kültür turizmi içinde yer alan doğal, tarihî ve dinî içerikli ürünlerdir. İkincisi ise, doğrudan kültürel içeriğe sahip olmamakla birlikte kültür turizmiyle zaman zaman örtüşen; kış turizmi, golf, av ve doğa gezisi gibi etkinlikleri kapsayan turizm türleridir. Bu ikinci grup, kültür turizmine kıyasla daha mevsimsel olmayan özellikler gösterir (Kaypak, 2010).

Dünyada diğer ülkeler farklı turizm çeşitlerini ziyaretçilerine sunabilirken, Kültür turizmini ise sadece kültür varlıkları ve kültürel değerleri olan ülkeler sunabilmektedirler. Tarih boyunca Türkiye'nin birçok uygarlığa ev sahipliği yapması kültürel miras ve kültürel değerler açısından ülkemize dünya turizmi içinde avantaj sağlamaktadır. Bundan dolayı da kültür turizmine daha çok ağırlık verilmelidir (Güven, 2006; Gündüz, 2016). Bu doğrultuda çok kültürlü, çok çeşitli inançları ve birçok medeniyeti içinde barındıran Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi zengin kültürel mirası ile Türkiye'nin Kültür turizmine değer katmaktadır.

Kültür ve İnanç Turizmi Bağlamında Türkiye'nin Doğusunda Yahudilik

Her bir inanç turizmi eseri, bir bakıma kültürel turizm içinde bir cazibe unsuru olduğu için inanç turizminde ilk aşama aynı zamanda kültürel turizm olarak değerlendirilebilir. Dinî bir merak ya da ilgi olmaksızın inanç merkezlerine gerçekleştirilen seyahatler aslında birer kültür turizmidir. Dinsel merak, istek ve ilginin artmasıyla dinî merkezlerde turizm, dinsel törenler,

dinî festivaller, inanç turizmi ve Hac yolculukları ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla kültürel turizm ile inanç turizminin birbirinden farklı turizm türleri olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. İnanç turizminin kültürel turizmi de içine alan kapsayıcı bir yapısı vardır. Söz gelimi, bir kültürel turizm eseri veya mekânı inanç turizmi kapsamında ziyaret edilememektedir. Ancak bir inanç turizmi eseri veya mekânı aynı zamanda kültürel turizm kapsamında ziyaret edilebilmektedir. Bu bağlamda inanç turizmi ile kültürel turizm arasındaki temel fark ziyaretçi motivasyonu bir başka ifade ile turist motivasyonunun inanç temelli veya dinî temelli olmasından kaynaklanmaktadır (Santos, 2003; Yüksel, 2019).

Türkiye, inanç turizmi bakımından zengin kültürel mirasa sahip bir ülkedir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet dinleri birlikte tarih boyunca yan yana yaşamış ve kültürel mirasımıza ait eserler bırakmışlardır (Gündüz, 2016). Türkiye’de günümüzde yaşayan insanların inanç bakımından dağılımlarına bakıldığında Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler ile diğer dinlere mensup bireyler yer almaktadır. Türkiye’de yaşayan Yahudilerin geneli, 1492 senesinde İspanya’da gerçekleştirilen baskının akabinde İspanya’dan kaçan ve Osmanlı Devleti’ne sığınan Yahudilerden oluşmaktadır. II. Dünya savaşı başlamadan önce Türkiye’de yaşayan Yahudi sayısının yaklaşık olarak 300.000 dolayında olduğu sanılmaktadır (Küçük, 2003). Ancak günümüzde Yahudilerin sayısı yaklaşık olarak 17.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Türkiye, tarihi boyunca çeşitli dinlere ve farklı kültürlerle ev sahipliği yapan bir coğrafya olmuştur. Günümüz Türkiye sınırları içinde bulunan birçok yer adı Yahudi kutsal kitabı Tevrat’ta da geçmektedir. Dicle ve Fırat nehirleri ilk akla gelen isimlerdir. Tevrat’a göre, Tanrı Âdem’i yarattı. Sonra doğuda Aden’de bir bahçe yarattı ve Âdem’i buraya yerleştirdi. Buradan bir nehir çıkararak dört kola ayrılmaktadır. Bu dört koldan ikisini Dicle ve Fırat nehirleri oluşturmaktadır. Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynağı Doğu Anadolu Bölgesi’dir. Bu iki nehir ve buldukları bölgeler Tevrat’ta da ismi geçtiğinden Yahudiler için kutsaldır. Çünkü Yahudi inancına göre Tanrı, Nil Nehri’nden Fırat’a kadar olan bölgeyi Yahudilere vadetmiştir. Bu bölge “arz’ı mev’ud” (vaat edilen topraklar) olarak da bilinir (Baki, 2003; Usta, 2005).

Yahudilik inancına göre önemli bir başka bölge, Harran’dır. Tevrat’a göre Hz. İbrahim’in Harran’da bir süre yaşadığı belirtilmektedir. Daha sonra Hz. Yakup, dayısı Laban’ın yanında kalmak üzere Harran’a gitmiştir. Hz. Yakup ve Hz. İbrahim Yahudilerin büyük ataları olarak görülmektedir. Bundan dolayıdır ki günümüzde Harran’da Yahudi tarihine ait herhangi bir kalıntı bulunmamasına rağmen burası Yahudiler açısından kutsal bir yer kabul edilmektedir. Tevrat’taki “ayağınızın bastığı her yer sizin olacak” sözü ile Harran’ın Yahudilere vaat olarak verilen topraklar içinde sayıldığı söylenmektedir (Baki, 2003; Usta, 2005).

1993 yılında Turizm Bakanlığı tarafından yapılmış olan İnanç Turizmi Envanteri’ne göre İslamiyet’e ait 167, Yahudiliğe ait 20 ve Hristiyanlık dinine ait 129 olmak üzere toplam 316 tane inanç turizmi eseri kayıt altına alınmıştır. Yahudi dinine ait eserlerin yer aldığı iller arasında İstanbul ilk sırada yer almaktadır. Ardından İzmir, Edirne, Manisa ve Ankara’da gelmektedir (Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi 2014).

Tablo 4. Yahudilere Ait İnanç Turizmi Merkezleri

Ankara	1.Samanpazarı Sinagogu (Merkez)
Bursa	1.Geruş Sinagogu (Merkez) 2.Mayor Sinagogu (Merkez) 3.Etz Ahayim Sinagogu (Merkez)
Edirne	1.Yahudi Havrası (Merkez)
İzmir	1.Senora Sinagogu (Merkez) 2.Karataş Beth Israel Sinagogu (Merkez) 3.Hevra Sinagogu (Merkez) 4.Mustafabey Sinagogu (Merkez) 5.Sinagog (Bergama)
Manisa	1.Sardis Sinagogu (Salihli)
Şanlıurfa	1.Harran
İstanbul	1.Neve Shalom Sinagogu (Beyoğlu) 2.İtalyan Sinagogu (Kal de los Frankos) (Beyoğlu) 3.Aşkenazi Sinagogu (Beyoğlu) 4.Zülfaris Sinagogu (Kal Kadoş) (Galata) 5.Ahrida Sinagogu (Balat) 6.Yanbol Sinagogu (Balat)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi 2014

Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın hazırlamış olduğu İnanç Turizmi Envanteri'nde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bir tek Harran inanç turizmi merkezi olarak yer almaktadır. Günümüzde Harran'da Yahudi tarihine ait herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Ancak yaptığımız çalışmalarda elde ettiğimiz verilere göre Yahudilere ait başka inanç merkezlerinin de var olduğunu tespit ettik.

Tablo 5. Seyahatnamelerde Geçen Doğudaki Sinagoglar¹

Şehir	Sinagog
Gaziantep	1
Şanlıurfa	2
Diyarbakır	1
Çermik (Diyarbakır)	1
Mardin	1
Cizre (Şırnak)	1
Başkale (Van)	1
Siverek (Şanlıurfa)	1

Kaynak: Tablo yazara ait.

Yahudi toplulukları üzerine çalışan araştırmacı ve uzmanların, Türkiye'nin doğusunda yaşamış Yahudi topluluklarına yönelik yeterli düzeyde araştırma ve inceleme yapmadıkları anlaşılmaktadır. Mevcut bilimsel çalışmaların büyük bölümü, ağırlıklı olarak İstanbul, İzmir ve Trakya gibi batı bölgelerinde yaşayan Yahudi cemaatlerine odaklanmaktadır. Oysa Van/Başkale, Cizre, Mardin/Nusaybin, Diyarbakır/Çermik, Urfa/Siverek ve Gaziantep gibi doğu kentlerinde de tarihsel olarak önemli Yahudi toplulukları varlık göstermiştir. Bu bölgelerdeki Yahudilere dair kaynakların sınırlı olması, bilimsel araştırmaların da sınırlı kalmasına neden olmuş ve bu alandaki bilgi boşluğunu derinleştirmiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde Yahudi Kültürel Mirası

Yahudi halkının, genelde Türkiye özelde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sindeki varlığı yüzyılları aşmış ve bölgede geniş ölçekte izler bırakmışlardır. Batı bölgelerinde somut ve somut olmayan birçok kültür varlığı bulunan Yahudiler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde de bir Yahudi kültürel mirası oluşturmuşlardır. Akademik ve bilimsel birçok kaynakta çoğunlukla batı bölgelerinde yaşamış Yahudilere ait bilgiler ile karşılaşılmaktadır. Bu çalışmanın amaçlarından bir tanesi de doğuda Müslüman komşuları ile yüzyıllarca barış ve huzur içinde yan yana yaşamış Yahudi topluluklarının kültürel mirasını görünür kılmak ve bilimsel açıdan alanyazına katkı sunmaktır. Aynı zamanda bölgedeki Yahudi kültürel mirasının korunması, turizm kapsamında turistik potansiyelinin bulunması ve turizme kazandırılması sebebiyle de konu edilmiştir. Bu sayede söz konusu kültürel mirasa dair bir farkındalık oluşturularak ilgili kültür varlıklarının korunması ve bilinirliğinin artırılması da sağlanabilir.

¹ Tabloda yer alan sinagoglardan sadece Gaziantep'teki sinagog restore edilip hizmete açıldı. Sinagoglar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Şanlı (2019). *Jews of Turkey: Migration Culture and Memory*, New York: Routledge.

Türkiye Turizm, Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA), GoTürkiye platformu projesini hayata geçirmiştir. 15 Temmuz 2019 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca kurulan Türkiye Turizm, Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA), Türkiye'nin turizm hedeflerine ulaşması amacını taşımaktadır. Bu hedefler, turizmin kapasitesi ve turizm yatırımlarının ülke ekonomisindeki payını ve hizmet kalitesinin arttırmak, ayrıca somut ve somut olmayan doğal, kültürel, biyolojik ve insan ürünü mirasların keşfedilmesi, geliştirilmesi ve tanıtılması da bir başka hedefi oluşturmaktadır (TGA, 2023; Halaç ve Kelkit, 2023:295). Türkiye Turizm, Tanıtım ve Geliştirme Ajansı'nın (TGA) hazırlamış olduğu GoTürkiye platformunda kültür rota önerileri geliştirilerek görselleştirilmiş rota haritaları hazırlanmıştır. Türkiye'deki somut olan ve somut olmayan kültür varlıkları kapsayıcı, bütüncül bir yaklaşımla ortaya konulmuştur. Önerilen kültür rotaları ile kültürel miras farkındalığının kazandırılması, kültür varlıklarının yaşatılması ve Türkiye'yi ziyarete gelenlerin bilinçlendirilmesi amaçlanmıştır. Ancak Türkiye'de bulunan Yahudi kültürel mirası eserlerinin ayrıntılı, işaretlendirilmiş ve tescillenmiş herhangi bir miras rotası yer almamaktadır (Alkutay, 2023).

Elde edilen mevcut bilgilere göre, Doğu Anadolu'daki Yahudilerin tamamı göç etmiş olduğundan, günümüzde bu bölgelerde Yahudi nüfusu bulunmamaktadır. Söz konusu Yahudi toplulukları, sayıca küçük ve yerel bağlamda yaşayan dinî azınlıklar olmaları nedeniyle, gündelik yaşam pratikleri ve kültürel alışkanlıkları açısından çevrelerindeki yerel halkla önemli benzerlikler taşımaktadır. Özellikle yemek kültürü ve giyim-kuşam gibi alanlarda bu benzerlikler belirgindir. Ancak, kültürel yapılar bakımından Türkiye'nin batısında yaşayan Yahudi toplulukları ile Doğu'daki Yahudiler arasında dikkat çekici farklar da mevcuttur. Batı Yahudileri genellikle büyük şehirlerde ikamet ettikleri ve modern mesleklerde faaliyet gösterdikleri için daha yüksek bir kentleşme ve ekonomik refah düzeyine sahiptir. Buna karşılık, Doğu Yahudileri çoğunlukla küçük kent ve kasabalarda yaşamış; esnaflık, terziilik, manifaturacılık ve seyyar satıcılık gibi geleneksel mesleklerle geçimlerini sağlamışlardır. Bu durum, iki bölge arasındaki sosyoekonomik ve kültürel farklılıkların temelini oluşturmaktadır (Şanlı, 2019).

Doğu Yahudilerinin dinî yaşamları, yazılı metinlerden çok sözlü geleneklere dayanmaktadır. Sinagog ritüelleri, Tevrat okumaları ve bayramlara ilişkin uygulamalar, genellikle aile büyüklerinden öğrenilerek kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Örneğin Mardin, Urfa ve Cizre'de yapılan mülakatlarda, Purim bayramında çocukların Ester'in hikâyesini canlandığı, evlerde çörek ve tatlılar yapılarak komşularla paylaşıldığı belirtilmiştir. Yom Kippur orucu ise cemaat içinde en yaygın biçimde uygulanan ritüel olarak öne çıkmaktadır. Ancak Doğu'nun ekonomik koşulları, sinagog katılımını günlük ibadetler açısından sınırlamıştır; bu nedenle dinî ritüellere katılım daha çok büyük bayramlarda yoğunlaşmıştır. Hahamların, cemaatin ritüel düzenini korumada ve çocuklara temel dini bilgileri aktarmada merkezi bir rol üstlendikleri gözlemlenmiştir. Sinagogda gerçekleştirilen ritüel, dua, ibadet ve dinî törenlere bir nevi dinî lider olan Haham öncülük etmektedir. Hahamların Yahudi toplumu içerisinde birden fazla görevi olup bunları icra etmek durumunda kalmışlardır. Hahamlar, sinagogda Tevrat'ı okuyup açıklamalarının yanı sıra çoğu zaman Şohet ve Hazan görevlerinde de bulunmuşlardır. Yahudilerin, nüfusunun büyüklüğüne göre yaşadıkları mahallelerde bir ya da iki sinagog bulunabilmektedir. Çünkü sinagoglar Yahudi topluluklarının hayatında merkezi bir yer konumundadır (Şanlı, 2018b).

Doğu Yahudilerinin giyim tarzları genellikle yerli halkın giyim kuşamına benzemektedir. Ancak, yaşam ve giyim tarzı doğudan batıya doğru gelindiğinde daha modern bir hale evrilmek-

tedir. Doğuda yaşayan Yahudiler yaşadıkları yere özgü daha yerel ve geleneksel kıyafetler giyerken batı bölgelerindeki Yahudilerin giyim tarzı modernleşmektedir. Örneğin Diyarbakır, Mardin ve Cizre Yahudilerinde giyilen elbiseler daha yerel ve gelenekselken, Gaziantep, Urfa ve Van Yahudilerin kıyafetleri daha modernidir. Ancak kılık-kıyafet ve şapka kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte erkekler takım elbise, pantolon ve şapka, kadınlar ise modern kıyafetler giymeye başlamışlardır. Gaziantep, Urfa, Van ve Başkale Yahudilerinin, doğudaki diğer bölgelerde yaşayan Yahudi toplulukları arasında yaşam tarzı açısından refah düzeyinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır (Şanlı, 2018a).

Tablo 6. Doğu Yahudileri Kültürel Mirası

Somut Kültürel Miras		Somut Olmayan Kültürel Miras
Gaziantep	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Sanat/Tiyatro -Dini Törenler
Şanlıurfa	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler
Siverek (Şanlıurfa)	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler
Diyarbakır ve Çermik	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler
Mardin ve Nusaybin	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler -Çeşme (Mardin-Ayn Yahud Çeşmesi)
Cizre (Şırnak)	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler

Kültür ve İnanç Turizmi Bağlamında Türkiye'nin Doğusunda Yahudi Kültürel Mirası

Van ve Başkale	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler
Hakkâri ve Yüksekova	-Sinagog -Evler -Mezarlık -İşyerleri -Yahudi Mahallesi	-Giyim-kuşam -Yemekler -Müzik -Dini Törenler

Kaynak: Tablo yazara ait.

Doğu Yahudileri, daha çok kırsal bölgelerde yaşadıklarından ekonomik koşullar ve imkânlar bakımından da kırsal toplumların tipik bir örneği gibidir. Yahudi nüfusunun çoğunluğu fakir ve dar gelirli ailelerden oluşmaktadır. Şehir ve kasabalardaki Yahudiler, zanaatkâr ve esnaflardan oluşmaktadır. Doğu Yahudileri arasında manifaturacılık, nalburculuk, seyyar satıcılık ve ayakkabıcılık gibi meslekler yaygın olarak görülmektedir. Her Yahudi topluluğunun içinde çok az zengin aileler vardı ve içlerinde varlıklı tüccarlar da bulunmaktadır. Mesleği kuyumculuk olup altın işi ile uğraşanlar da vardır. Yahudi tüccarlar, ticaret yaptıkları yerlere ekonomik bakımdan büyük katkılarda bulunarak oranın ticaretini arttırmışlar ve yaşadıkları yerlerin ekonomilerini geliştirmişlerdir. Şehir ve köyler arasında ulaşım açısından zorluklar olduğundan Yahudiler, çerçi bir başka ifade ile "attar"lık (ıtriyatçı anlamına geçen attâr kelimesinden farklı) yaparak şehirdeki malzemeleri köylere ve köylerde yetişen ürünleri de kent pazarlarına taşımışlardır. Haftada bir iki sefer, katır veya eşeklere yük yükleyip köylere giderek alışveriş yapar, ticaretlerini genişletmişlerdir. Böylece yerel halka araç, gereç, teçhizat ve malzeme sağlamışlardır. Bu bakımdan kırsal ekonomiye ve kentsel ekonomiye katkı sağlayarak yaşadıkları şehrin ekonomisinin önemli bir parçası hâline gelmişlerdir (Şanlı, 2018b).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde yaşayan Yahudi topluluklarının, Yahudi kültürel mirası kapsamında yer alan bu eserlerin geçmişteki ve günümüzdeki konumu, ülke ekonomisine katkıları bilimsel açıdan incelenerek Yahudi kültürel mirası kapsamında bu eserlerin turizmle olan bağlantısı ve turizme kazandırılması değerlendirilebilir. Uzun vadede inanç turizmi bağlamında, bölgede turistik açıdan bir kültürel rotanın oluşumuna zemin hazırlayarak turistik ziyaretlere açılması da göz önünde bulundurulabilir.

Sonuç ve Öneriler

Kültürel miras toplumların geçmişlerine ve yaşanmışlıklarına dair izler taşıdığı için tarihsel bakımdan önem taşımaktadır. Ayrıca farklı dönemlerde bir arada yaşayan farklı toplumların sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik yaşamlarıyla ilgili bilgiler verdiği için toplumun kültürünün zenginliğini de göstermektedir.

Türkiye, kültür ve inanç turizmi potansiyeli bakımından dünyanın sayılı zengin ülkeleri arasındadır. Anadolu'da yaşayan medeniyetlerin, halkların, toplulukların ve farklı dinlere mensup grupların geçmişi, tarih öncesi dönemlere kadar gitmektedir. Yaşadıkları bölgelerde kültürel miras değeri yüksek çok sayıda eser geride bırakmışlardır. Anadolu coğrafyasında, semavî ve semavî olmayan dinlerin hâkim olduğu zamanlarda da bu dinlere inanan milletler, topluluk-

lar, insanlar, mabetler ve ibadet yerleri inşa etmişlerdir. Üç büyük ilahi din olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın izlerini bir arada birçok yerde bu topraklarda görmek mümkündür. Anadolu'da bulunan inanç turizmiyle ilgili eserlere bakıldığında, büyük kısmı İslamiyet hakkında olmakla birlikte Hıristiyanlara ait eserlerin de çoğunlukta olduğu görülebilir. Ancak Yahudilik ile ilgili mimarî yapı ve mekân ise oldukça azdır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sindeki Yahudiler de yüzyıllardan beridir bu bölgede yaşamış gayrimüslim azınlık topluluklardandır. Yahudilerin bölgedeki varlığı hem İslamiyet'ten önceki dönemde hem de İslam'ın bölgeye yayılmasının ardından, Osmanlı Devleti ve Türkiye'de de görülebilir. Bu bakımdan Yahudi Mahallesi, Yahudi Çeşmesi, Sinagog (Havra) gibi Yahudilere ait mimarî yapı ve mekânlar kültürel miras olarak görülüp inanç turizmine kazandırılabilir.

Kültür ve İnanç turizmi bakımından Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, uluslararası turizm hareketliliğini sağlayacak yeterli turizm potansiyeline sahiptir. Son yıllarda bunun artarak sürdüğü görülmektedir. İslamiyet ve Hıristiyanlık ile birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde Yahudi kültür mirası kapsamındaki eserlerin mevcut olduğu yerlerde, inanç turizminin geliştirilmesi için turizme kazandırılabilir. Bu çerçevede birkaç öneri sıralamak gerekirse:

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde diğer dinî azınlık gruplarında yapılageldiği üzere Yahudiler için kutsal öneme sahip, varlığını günümüze kadar koruyabilmiş harabe veya metruk durumundaki yapı, anıt, mimari eser ve ibadet yerleri gibi kültür varlıkları restore edilerek koruma altına alınabilir.

Somut kültürel miras varlıkları olarak değerlendirilen ve Yahudiler için öneme sahip tarihî ve kültürel yapıtlar inanç turizmi açısından turistik bir destinasyon olarak ziyarete açılabilir.

Söz konusu yerlerin turizm potansiyeli değerlendirildiğinde bölge halkı için yeni istihdam olanakları da oluşturulabilir.

Turist rehberlerine Yahudilik dini özelinde kültürel miras ve inanç turizmine yönelik eğitimler verilebilir. Çünkü turist rehberleri, aktardıkları bilgiler ile ülkenin tanıtımına ve imajına katkı sunma konusunda önemli roller üstlenebilmektedirler. Bundan dolayı kültürel miras ve inanç ile ilgili konularda eğitim ve bilgi düzeyi yüksek bir turist rehberi ülkenin değerini de yükseltecektir.

Kültürel miras ve inanç turizmi potansiyelinin yükseltilmesi için gösterilecek olan çabalar aynı zamanda önemli bir turistik bölge olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge'sinin kalınmasını sağlayacak ve alternatif bir gelir olanağı da meydana getirecektir.

Seyahat edilen şehirlerin sahip oldukları bu kültür varlıkları, turizmin gelişimi için büyük önem arz etmektedir. Bu varlıklar, buldukları bölgenin, yerin ve mekânın tarihi ve kültürleri ile ilgili insanlara fikir verebilmektedir. Bundan dolayı kültürel miras açısından önemli alanların koruma altına alınması, özgünlüğünü ve değerini yitirmeden geliştirilmesi büyük öneme sahiptir. Söz konusu kültür varlıklarının ve kültürel değerlerin ziyaret edilmesi ile her yıl yüksek miktarda ekonomik açıdan gelir elde edilerek bölgesel kalkınmanın gelişmesine katkı sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

- ALGHAZAWI, R., Waheeb, M., Kraishan, D., (2015). Cultural heritage management adaptation in the Arab world: Review & Perspectives, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 15(1), pp. 11-21.
- ALKUTAY, F.E. (2023). İstanbul'da Yahudi Mirası Rotası (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAKİ, A. (2003). Yahudilik ve Anadolu'daki Gelişmesi, (http://www.tureb.org.tr/makale_detay.asp?id=189) erişim tarihi, 20.07. 2005
- BRAUDE, B. (1982). Foundation Myths of the Millet System. içinde; B. Braude, ve B. Lewis (Editörler) *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (ss. 69-89). New York: Holmes ve Meier Yayınları.
- CAN, M., (2009). Kültürel Miras ve Müzecilik, <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/1279>, Erişim Tarihi: 10.04.2016.
- CASTEL, S. ve Miller, Mark J. (2008). Göçler Çağı Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri, Çev: Bülent Uğur&İbrahim Akbulut, London, UK: Palgrave Macmillan.
- COŞKUN, R. (2021), Kentsel Kültürel Mirasın Korunması ve Turizmle İlişkisi: Eskişehir Odunpazarı Örneği (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇAKIR, N. (1999). Eski Kentsel Yerleşim Birimlerimizin Kültür Turizmimizdeki Yeri ve Önemi Safranbolu Örneği (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DABANLI, Ö., & Şimşek, M. (2023). Ancient Witnesses Of The Silk Road: The Cultural Tourism Potential Of Historical Caravanserais in Anatolia. *Scientific Culture*, 9(1), 89-106.
- DEMİROĞLU, O.C. (2006). Kültürel Miras ve Turizm İlişkisi Bağlamında Prinkipo Palace (Büyükkada Rum Yetimhanesi) İçin Uygulanabilir Bir Yatırım Projesi Önerisi, <http://www.turizmoloji.org>, Erişim Tarihi: 10.04.2016.
- GALANTE, A. (1961). *Historie des Juifs de Turquie*. (Cilt.4), İstanbul: The ISIS Yayınları.
- GEERTZ, C. (2010). *Kültürlerin Yorumlanması*. Hakan Gür (Çev). Ankara: Dost Yayınları
- GENÇ, V. (2020). *Kültürel Miras ve Turizm İlişkisi*, içinde M. Gümüş S. ve E. Dilek (Editörler), *Kültürel Miras ve Turizm (Disiplinlerarası Yaklaşım)*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- GENİM, S. (2002). Kültür Turizmi, T.C Turizm Bakanlığı II. Turizm Şurası Bildirileri III. Cilt, ss.205-210, Ankara.
- GÜMÜŞÇÜ, O. (2018). Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras, *Erdem Dergisi*, (75): 99-120.
- GÜNDÜZ, Y. (2016). Kültürel Miras Açısından İnanç Turizmi: Türkiye Örneği (*Yüksek Lisans Tezi*), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Miras Alanlarının Yönetimi Anabilim Dalı.

- GÜVEN, V.N. (2006) Uygulamalı Halkbilimi Açısından Antalya ve Çevresi Kültür Turizmi ve Kültür Animasyonları (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜVENÇ, B. (2010). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- HADDAD, N.A., Fakhoury, L.A., and Sakr, Y.M., (2021). A critical anthology of international charters, conventions & principles on documentation of cultural heritage for conservation, monitoring & management. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 21(1), pp. 291-310. DOI: 10.5281/ze-nodo.4575718.
- HALAÇ, H. H. ve Kelkit, D. M (2023). Sivas Kültür Rotası Önerisi ile Kültürel Miras Farkındalığı Kazandırılması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cumhuriyet Özel Sayısı.
- KAYPAK, Ş. (2010). Ekolojik Turizmin Sürdürülebilirliği, *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2): 93-114.
- KORKA, E., (2022). The role of cultural NGOs and Greece with the silk roads network. *Scientific Culture*, 8(3), pp. 125-130. DOI: 10.5281/zenodo.6640276.
- KOZAK, N., KOZAK, M. A., ve KOZAK, M. (2020). *Genel Turizm İlkeler-Kavramlar*. Detay Yayınları.
- KROEBER, A.L. ve KLUCKHOHN C. (1952). *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Random House Yayınları.
- KÜÇÜK, M. A. (2013). Din- Turizm İlişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 16(42): 101-128.
- KÜÇÜKAHMET, L., KÜLAHOĞLU Ö., Ş., ÇALIK, T., Topses., G., Öksüzoğlu, A.F., Korkmaz, A. (2000). *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*. Ankara: Nobel Yayınları.
- LANDAU, J. M. (1993). *Jews, Arabs, Turks: Selected Essays*. Kudüs: İbrani Üniversitesi Yayınları.
- LEVY, A. (1994). *The Jews of the Ottoman Empire*. New Jersey, ABD: Darwin Yayıncılık.
- LEWIS, B. (1984). *The Jews of Islam*. Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları.
- LINTON, R. (1945). *The Cultural Background of Personality*. New York: D. Appleton-Century Yayıncılık.
- MADRAN, E. (2007). *Taşınmaz Kültürel Mirasın Korunması İlkeler, Mevzuat, Yöntem ve Uygulamalar*. İstanbul: TMMOB (Türkiye Mimarlar Odası Sürekli Gelişim Merkezi) Çizgi Basım Yayın (Ders Notları).
- MCKERCHER B. ve DU CROS, H. (2002). *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage*. New York: Haworth Hospitality Yayıncılık.
- ORTAYLI, İ. (1994). Ottomanism and Zionism During the Second Constitutional Period 1908-1915. içinde A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire* (ss. 527-539). New Jersey ABD: Darwin Yayıncılık.
- ÖZDAMAR, M. (2011). Şanlıurfa'da Kültür Turizmi: Şanlıurfa'ya Kültür Turizmi Kapsamında Seyahat Acentaları ile Gelen Yerli Turistlerin Profilini ve Anlık Satın Alma Davranışlarını

- Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SANTOS, M.G.M.P. (2003). Religious Tourism: Contributions Towards a Clarification of Concepts. içinde; C.Fernandes, F. McGettigan ve J. Edwards (Editörler), *Religious Tourism and Pilgrimage* (ss. 27-42). Portugal: Tourism Board of Leiria Yayınları.
- ŞAHİN, A. S., ve GÜNER, S. (2006). Kültürel Miras Koruması ve Sivil Toplum Örgütleri Arasındaki İlişki, *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu*, 16-18 Kasım, İzmir.
- ŞANLI, S. (2017). An Overview of Historical Background of Unknown Eastern Jews of Turkey, *Mukaddime*, 8 (1), 67-82.
- ŞANLI, S. (2018b). Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri Bağlamında Diyarbakır'da Yahudi Müslüman İlişkileri. içinde; Özcoşar, İ; Karakaş, A; Öztürk, M.; Polat, Z (Editörler) *Diyarbakır: Mekân, Toplum, Ekonomi* (ss. 231-245). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ŞANLI, S. (2018a). Türkiye'nin Doğu Yahudileri Üzerine Etnografik Bir Alan Araştırması, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ekim 2018, 11 (2):1281-1293.
- ŞANLI, S. (2019). *Jews of Turkey: Migration, Culture and Memory*. New York: Routledge Yayınları
- SCHROETER, D. J. (1994). Jewish Quarters in the Arab-Islamic Cities of the Ottoman Empire. içinde; A. Levy (Editör) *The Jews of the Ottoman Empire* (pp. 285-301). New Jersey, USA: The Darwin Yayınları.
- SHAW, S. J. (1991). *The Jews of the Ottoman Empire and Turkish Republic*. Londra: Macmillan Yayınları.
- SHMUELEVITZ, A. (1984). *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*. Leiden: E.J Brill Yayıncılık.
- SILBERG, T. (1995) Cultural Tourism And Business Opportunities For Museums And Heritage Sites. *Tourism Management*, (c.16), ss.361-365.
- SUMNER, W. G., ve KELLER A.G. (1927). *The Science of Society, The Quarterly Journal of Economics*, 43 (2).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2014). Bölgesel gelişme ulusal stratejisi 2014-2023. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/03/20150324M1-1-1.pdf> Erişim Tarihi: 21.06.2015
- TÜRKİYE Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı. (2023, 26 Ocak). TGA hakkında. <https://tga.gov.tr/hakkinda/>
- TÜRK Dil Kurumu 2005. Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRK Dil Kurumu (TDK). (Erişim: 18.01.21, <https://sozluk.gov.tr>)
- TYLOR, E. B. (2004). The Science of Culture. içinde; R. Jon McGee & Richard L. Warms (Editörler) *An Anthropological Theory: An Introductory History* (ss. 41-55). 3. Baskı, New York: McGrawHill Yayınları

- UĞUR, İ. (2012). Tarihi Kentlerin Turizm Destinasyonu Olarak Geliştirilmesi: Safranbolu Örneği (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Çanakkale: Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı.
- UNESCO. (2003). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, <http://www.fef.gazi.edu.tr>, Erişim Tarihi: 20.02.2016.
- USTA, K.M. (2005). İnanç Turizmi Açısından İznik'in Değerlendirilmesi (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Balıkesir
- UYGUR, S.M. ve BAYKAN, E (2007). Kültür Turizmi ve Turizmin Kültürel Varlıklar Üzerindeki Etkileri, *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (2): 30-49.
- WANG, S., FU, Y., CECİL, A. ve AVGOUSTİS, S. H. (2006). Residents 'Perceptions of Cultural Tourism and Quality of Life-A Longitudinal Approach, *Tourism Today*. 2006 (2): 47-61.
- YÜKSEL, F.A. (2019). İzmir İlinin İnanç Turizmi Potansiyeli ve Değerlendirilmesi (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EXTENDED ABSTRACT

Anatolia, which has been home to various civilizations and faiths, offers a rich landscape of cultural heritage, shaped by centuries of coexistence between followers of Islam, Christianity, and Judaism. The cultural history of the region is often dominated by the contributions of larger religious groups; however, Jewish communities, although smaller in number, left significant cultural and religious imprints, particularly in Eastern Turkey. Despite the vast literature focusing on the Jewish communities of Western Turkey—most notably those in Istanbul, Izmir, and Thrace—there is relatively little academic exploration of the Jewish populations that once lived in the east. Cities like Diyarbakır, Urfa, Mardin, Van, and Gaziantep were home to notable Jewish communities that have since migrated, primarily to Israel. This study aims to trace the cultural and religious heritage left behind by these communities and to assess its potential for contributing to both cultural and religious tourism in the region.

In cities like Mardin, Nusaybin, Cizre, Diyarbakır, Çermik, Gaziantep, Şanlıurfa, Siverek, Hakkari, and Van, Başkale, Jewish neighborhoods existed alongside those of other religious and ethnic groups. These Jewish communities had synagogues, schools (midrash), cemeteries, and religious leaders (rabbis), although they were often smaller in scale compared to those in the West. In Diyarbakır, for example, the Jewish quarter and its synagogue were central to the life of the community.

This research employs a qualitative approach, drawing on a range of sources, including archival material, oral history, and fieldwork. The study includes interviews with members of Jewish communities who have migrated from Eastern Turkey to Israel, as well as anthropological field visits to key cities such as Mardin, Nusaybin, Cizre, Diyarbakır, Çermik, Gaziantep, Şanlıurfa, Siverek, Hakkari, and Van, Başkale. The data collected through these methods provide a comprehensive view of the Jewish cultural heritage in Eastern Turkey, highlighting both the tangible and intangible aspects of this legacy. Oral histories, in particular, have been invaluable in uncovering details that are absent from written records, such as the personal experiences of Jewish individuals who lived in the region before their migration to Israel.

The cultural heritage left behind by the Jewish communities of Eastern Anatolia holds significant potential for tourism, particularly in the fields of cultural and religious tourism. Cultural tourism, which is centered on the exploration of a region's historical and cultural sites, and religious tourism, which focuses on sacred sites and pilgrimage routes, have both seen considerable growth worldwide in recent years. These forms of tourism are not only valuable economically but also serve to preserve and promote the cultural heritage of marginalized or forgotten communities. The Jewish cultural heritage of Eastern Turkey includes synagogues, cemeteries, and various other historical structures. For example, in Urfa, traces of Jewish life can still be found in historical texts and physical remnants of synagogues, although many are in need of restoration. In Gaziantep, the old synagogue stands as a testament to the Jewish presence in the city.

Despite the current state of neglect, these sites have the potential to attract visitors interested in the cultural and religious history of the region. Restoration and preservation efforts could help protect this heritage while also providing new opportunities for tourism development in Eastern Turkey. By integrating Jewish cultural sites into broader tourism initiatives, it would be possible to create a unique cultural tourism route that highlights the diverse religious and cultural history of the region. The Jewish cultural heritage in Eastern Turkey remains an important part of the region's history and identity. The remnants of these communities offer a glimpse into a time when Jews lived alongside Muslims, Christians, and other groups in relative harmony. This cultural heritage has the potential to be preserved and promoted as part of Turkey's broader cultural and religious tourism initiatives.

In conclusion, this study calls for greater attention to be paid to the Jewish cultural heritage of Eastern Turkey, both in terms of academic research and preservation efforts. With the right investment and planning, this heritage could be transformed into a valuable resource for tourism, helping to preserve the memory of the Jewish communities that once lived in the region while also contributing to its economic future.